

Προπτυχιακή Εργασία

Πιτσούνη Έλενα-Δωροθέα

Διεθνείς Συμβάσεις και Σύνταγμα

A' Μέρος

Εισαγωγή στο Θέμα-Αντικείμενο Εργασίας

Το αντικείμενο της προκειμένης εργασίας αναφέρεται στη σχέση μεταξύ της Διεθνούς και της Εσωτερικής τάξης. Εκ του συνόλου του Διεθνούς Δικαίου, συναποτελούμενου από α. Γενικά παραδεγμένους κανόνες και β. Συμβατικούς κανόνες, ενδιαφέρει ιδιαίτερα η ισχύς των Συμβατικών κανόνων στην Εσωτερική Έννομη τάξη. Στο Β' Μέρος προτάσσεται η καινοτόμος και ως πρωτοποριακή χαρακτηρισθείσα Συνταγματική ρύθμιση από του Συντάγματος 1975 και εντεύθεν (1.), ακολουθεί δε σύντομη συγκριτική ματιά στα προϊσχύσαντα μέχρι το 1975 (2.) και στις ρυθμίσεις σε άλλα Κράτη (3.). Το όλο ζήτημα εντάσσεται στην προβληματική, που απασχόλησε με ιδιαίτερη ένταση διάσημους δημοσιολόγους πάνω από 100 χρόνια κάτω από τους αντιθετικούς τίτλους: Δυϊσμός-Μονισμός, και αφορά στην αλληλεπίδραση και ιεράρχηση του διεθνούς σε σχέση με το εσωτερικό δίκαιο (4). Το ίδιο ζήτημα εντάσσεται επίσης στο Κανονιστικό πλαίσιο, όπως τούτο ορίζεται από τις προσδοκίες που έχει η Διεθνής Κοινότητα για την ισχύ των Κανόνων της στο Εσωτερικό Δίκαιο (5.). Το μέρος αυτό κλείνει με την διερεύνηση της συγκεκριμένης ιστορικής στιγμής και στην αποτύπωσή της στην Συνταγματική ρύθμιση στο άρθρο 28 παρ. 1 Συντάγματος 1975 (6.)

Το Γ' Μέρος αφιερώνεται στη δογματική ερμηνεία της ανωτέρω Συνταγματικής ρύθμισης, εξεταζόμενων των όρων, προϋποθέσεων και έκτασης εφαρμογής του άρθρου 28 παρ. Συντ.

Στο Δ' Μέρος τίθεται το ερώτημα για την επίδραση και πρακτική σημασία της ερευνημένης συνταγματικής ρύθμισης, διαπιστώνονται ελλείμματα στην υπεράγαν θεωρητική συζήτηση και διατυπώνονται σημεία, που θα μπορούσαν να αποτελέσουν αφετηρία για περαιτέρω έρευνα.

B' Μέρος

Η ρύθμιση στο ισχύον Ελληνικό Σύνταγμα Συνθήκες-Παράμετροι

1. De constitutione lata

Κατά το άρθρο 28 παρ. 1 Συντ., εκτός από τους «γενικά παραδεγμένους κανόνες» του διεθνούς δικαίου και οι διεθνείς συμβάσεις από την «επικύρωσή» τους με νόμο και τη θέση του σε ισχύ σύμφωνα με τους όρους καθεμιάς, «αποτελούν αναπόσπαστο μέρος του εσωτερικού ελληνικού δικαίου και υπερισχύουν από κάθε άλλη αντίθετη διάταξη νόμου».

Εν συνεχεία στην παρ. 2 του αυτού άρθρου 28 Συντ. διαλαμβάνεται η ρύθμιση: «Για να εξυπηρετηθεί σπουδαίο εθνικό συμφέρον και να προαχθεί η συνεργασία με άλλα κράτη, μπορεί να αναγνωρισθούν, με συνθήκη ή συμφωνία, σε όργανα διεθνών οργανισμών αρμοδιότητες που προβλέπονται από το Σύνταγμα. Για την ψήφιση νόμου που κυρώνει αυτή τη συνθήκη ή συμφωνία απαιτείται πλειοψηφία των τριών πέμπτων του όλου αριθμού των βουλευτών».

Η παρ. τέλος 3 του άρθρου 28 Συντ. προβλέπει την δυνατότητα, να «προβαίνει ελεύθερα» η Ελλάδα «σε περιορισμούς ως προς την άσκηση της εθνικής κυριαρχίας της, εφόσον αυτό υπαγορεύεται από σπουδαίο εθνικό συμφέρον, δεν θίγει τα δικαιώματα του ανθρώπου και τις βάσεις του δημοκρατικού πολιτεύματος και γίνεται με βάση τις αρχές της ισότητας και με τον όρο της αμοιβαιότητας».

Πλέον των ανωτέρω, σύμφωνα με το άρθρο 36 παρ. 2 Συντ. «οι συνθήκες για εμπόριο, φορολογία, οικονομική συνεργασία και συμμετοχή σε διεθνείς οργανισμούς ή ενώσεις, και όσες άλλες περιέχουν παραχωρήσεις για τις οποίες σύμφωνα με άλλες διατάξεις του Συντάγματος, τίποτε δεν μπορεί να οριστεί χωρίς νόμο, ή οι οποίες επιβαρύνουν ατομικά τους Έλληνες, δεν ισχύουν χωρίς τυπικό νόμο που τις κυρώνει». Σε μία πρώτη συνοπτική αναφορά στην ανωτέρω Συνταγματική ρύθμιση, μπορεί να λεχθεί, ότι κατά το ισχύον (από 1975) Σύνταγμα οι διεθνείς συμβάσεις, αλλά και οι γενικά παραδεγμένοι κανόνες του διεθνούς δικαίου έχουν τα πρωτεία έναντι όλων των κοινών εσωτερικών νόμων, προγενεστέρων και μεταγενεστέρων, όχι όμως έναντι του Συντάγματος.

Ιδιαίτερη μνεία θα πρέπει να γίνει εν συνεχεία στην ενότητα αυτή στο σημείο, ότι με την διάταξη του άρθρου 28 παρ. 2 Συντ. προβλέπεται η δυνατότητα συνάψεως διεθνών συνθηκών που αναγνωρίζουν αρμοδιότητες δε όργανα διεθνών οργανισμών. Είναι πρόδηλο, ότι η διάταξη αυτή είχε τεθεί ενόψει της συμμετοχής της χώρας μας στην Ευρωπαϊκή Κοινότητα, χωρίς όμως με αυτό να εξαντλείται η λειτουργικότητα της εν λόγω διάταξης: Δημιουργείται αντίθετα με την διάταξη αυτή η δυνατότητα για περαιτέρω μετακίνηση συνταγματικών αρμοδιοτήτων προς όφελος και άλλων διεθνών οργανισμών, με στόχο την ανάπτυξη υπερεθνικών δομών ρύθμισης και οργάνωσης του κοινωνικού βίου.

2. Ιστορική αναδρομή

Το ελληνικό Σύνταγμα του 1952, όπως και όλα τα προηγούμενα ελληνικά Συντάγματα, δεν περιείχε ειδική διάταξη για την ιεράρχηση των διεθνών συνθηκών μέσα στην εσωτερική έννομη τάξη. Υπό την ισχύ των Συνταγμάτων αυτών, τόσο η θεωρία όσο και η νομολογία θεωρούσαν, ότι οι διεθνείς συνθήκες εφαρμόζονται σε επίπεδο απλού νόμο. Τούτο είχε ως αποτέλεσμα, ότι από τυπική άποψη, η σύγκρουση μεταξύ Διεθνών Συμβατικών κανόνων και διατάξεων εσωτερικού δικαίου επιλυόταν με βάση τις γνωστές ερμηνευτικές αρχές *lex posterior derogat legi priori* και *lex posterior generalis non derogat legi priori speciali*.

Ωστόσο, υπάρχει η εκτίμηση, ότι "ορισμένα ελληνικά δικαστήρια είχαν προχωρήσει σε λύσεις που επέτρεπαν τη διάσωση της συνθήκης σε περίπτωση σύγκρουσης με μεταγενέστερο νόμο. Οι σχετικές αποφάσεις

διαπίστωναν ότι, δεδομένης της εμπλοκής της διεθνούς ευθύνης της Πολιτείας σε περίπτωση μη εφαρμογής της συνθήκης, για να κατισχύσει ο μεταγενέστερος νόμος θα έπρεπε η καταργητική νομοθετική βούληση να διατυπώνεται ρητά και με σαφήνεια. Η νομολογία αυτή επέτρεψε να μη δημιουργηθούν μείζονα προβλήματα στις διεθνείς σχέσεις της χώρας από την αντίθεση μεταγενεστέρων νόμων προς διεθνείς συμβατικές δεσμεύσεις".

3. Συγκριτική Επισκόπηση

Κατά τα εκτιθέμενα στην σχετική βιβλιογραφία, στις περισσότερες χώρες του κόσμου αναγνωρίζεται ισοτιμία διεθνούς δικαίου και εσωτερικών νόμων. Τούτο σημαίνει κατ' αρχήν, ότι η διεθνής συνθήκη, που έχει ισχύ νόμου, υπερτερεί προγενεστέρων εσωτερικών νόμων. Η ισχύς όμως της συνθήκης θα πρέπει κατά το διεθνώς κρατούν αυτό σύστημα ισοτιμία να υποχωρεί έναντι μεταγενεστέρων εσωτερικών νόμων, οι οποίοι κατισχύουν έναντι της διεθνούς συνθήκης με βάση την αρχή *lex posterior derogat priori*.

Υπάρχει όμως η εκτίμηση, ότι στην πλειονότητα των ανωτέρω χωρών με το σύστημα ισοτιμίας διεθνούς δικαίου και νόμων, καταβάλλεται από τα Δικαστήρια προσπάθεια, να απαλυνθεί "το παραπάνω αυστηρό σύστημα, που σε περίπτωση παραβίασης διεθνούς κανόνα μπορεί να οδηγήσει στη διεθνή ευθύνη τους" επιδιώκεται δε εναρμόνιση του εσωτερικού δικαίου με το διεθνές. Τούτο επιτυγχάνεται με την παραδοχή, ότι σε περίπτωση αμφιβολίας σχετικά με την ακριβή έννοια του νόμου, ο τελευταίος πρέπει να ερμηνεύεται κατά τρόπο που να συνάδει με τις διεθνείς υποχρεώσεις της χώρας, τεκμαιρομένης έτσι της θέλησης του νομοθέτη να σεβαστεί τις υποχρεώσεις αυτές.

Ιδιαίτερα αναφορά στην ενότητα αυτή θα πρέπει να γίνει στο γερμανικό και ιταλικό σύστημα, καθόσον, ενώ εκεί υπάρχει ειδική ρύθμιση για το γενικό διεθνές δίκαιο (: "διεθνώς παραδεδομένους κανόνες", κατά την έκφραση του Ελληνικού Συντάγματος στο άρθρο 28, διεθνές έθιμο, διεθνώς αναγνωρισμένες αρχές δικαίου) δεν γίνεται καμία αναφορά στην ιεράρχηση των διεθνών συνθηκών.

4. Το θεωρητικό πλαίσιο: Δυϊσμός/Μονισμός

Οι σχέσεις διεθνούς και εσωτερικού δικαίου αποτέλεσαν αντικείμενο ζωνής και εκτεταμένης συζήτησης στην θεωρία του Δικαίου, εξελίχθησαν δε, άλλοτε "ανταγωνιστικά" και άλλοτε "συναγωνιστικά". Διαμορφώθηκαν σχετικά δύο εκ διαμέτρου αντίθετες θεωρίες, η μονιστική και η δυαδική, με αναρίθμητες άλλες παραλλαγές και ενδιάμεσες θεωρίες, με παραχωρήσεις, πότε προς το ένα, πότε προς το άλλο στρατόπεδο.

Σύμφωνα με την δυαδική θεωρία το διεθνές και το εσωτερικό δίκαιο αποτελούν νομικά συστήματα ισοδύναμα και ανεξάρτητα, αφού διαφέρουν οι πηγές των (βούληση ενός κράτους-βούληση περισσοτέρων κρατών), τα υποκείμενα (άτομα-κράτη) και η θεσμική τους διάρθρωση (όργανα με εξουσίες το εσωτερικό δίκαιο - έλλειψη τέτοιων οργάνων στο διεθνές δίκαιο). Ούτε το διεθνές έχει υποχρεωτική ισχύ πάνω στο εσωτερικό δίκαιο, ούτε το εσωτερικό πάνω στο διεθνές. Η ισχύς ενός κανόνα του διεθνούς δικαίου στην εσωτερική έννομη τάξη μπορεί να γίνει αποδεκτή, μόνον εφόσον υπάρξει προηγουμένως μία συγκεκριμένη διαδικασία που προβλέπεται από το εθνικό δίκαιο. Βάσει της διαδικασίας αυτής ο διεθνής κανόνας αποκτάει νομική ισχύ στην εσωτερική έννομη τάξη "μετατρεπόμενος" κατά τον τρόπο αυτό σε κανόνα του εσωτερικού δικαίου. Το διεθνές δίκαιο δεν ισχύει, δηλαδή, αυτοδικαία στην εσωτερική έννομη τάξη, αλλά θα πρέπει να "μετατραπεί" σε εθνικό δίκαιο μέσω των διαδικασιών και με τους όρους που ορίζει το εσωτερικό δίκαιο.

Βασική παραδοχή τώρα της μονιστικής θεωρίας είναι, ότι το διεθνές και το εσωτερικό δίκαιο εντάσσονται σε μία ενιαία έννομη τάξη, συγκροτούν δε κατά τον τρόπο αυτό ένα σύστημα κανόνων δικαίου, ιεραρχικά διαρθρωμένο, με κοινούς κανόνες και νομικές αρχές. Κατά την θεωρία αυτή το δίκαιο εκφράζεται ως λογική διαδικασία με διαδοχικές φάσεις, από τον ιεραρχικά ανώτατο αφηρημένο κανόνα έως τον ιεραρχικά κατώτατο, που είναι ο συγκεκριμένος κανόνας. Σε κάθε φάση, τα αρμόδια όργανα της έννομης τάξης, αφ' ενός μεν εφαρμόζουν τον υπέρτερο κανόνα, στον οποίον υπάγονται και τα ίδια, και από την άλλη δημιουργούν υποδεέστερο κανόνα. Στην θεωρητική αυτή πυραμίδα δεν είναι δυνατό να υπάρξει σύγκρουση μεταξύ εσωτερικού και διεθνούς δικαίου. Ενδεχόμενη σύγκρουση θα είναι επιφανειακή, γιατί αντιφατικές διατάξεις είναι νομικά ανυπόστατες. Στο μονιστικό σύστημα αλληλεξαρτήσεως και υπαγωγής του ενός κανόνα στον άλλον ιεραρχικά υπέρτερο - κατά την κρατούσα άποψη - τα πρωτεία ανήκουν στο διεθνές δίκαιο, γιατί αυτό ορίζει τις προϋποθέσεις αναγνώρισεως και συνυπάρξεως των κρατών.

Αν και οι δύο πιο πάνω θεωρίες έχουν μία ιδιαίτερα σεβαστή ιστορία και παράδοση, γίνονται τις τελευταίες δεκαετίες όλο και πιο έντονοι οι αιτιάσεις, ότι οι θεωρίες αυτές ένα σημαντικό αντίκρουσμα και όφελος για την πράξη. Προβάλλεται συγκεκριμένως από τον Ρούκουνα, ότι οι "σχέσεις διεθνούς και εσωτερικού δικαίου γίνονται ολοένα πιο πολύπλοκες και προφανώς δεν αρκεί η τοποθέτηση κάτω από το ιδεολογικό πρίσμα του δυαδισμού ή του μονισμού ή των ατελεύτητων παραλλαγών τους για να λυθούν τα προβλήματα". Ο αυτός επίσης συγγραφέας, αναφερόμενος ειδικότερα στο άρθρο 28 παρ. 1 του ελληνικού Συντάγματος 1975/1986/2001 παρατηρεί, ότι η συνταγματική αυτή ρύθμιση δεν αρκεί "για να πούμε πως η χώρα μας προσφέρει προηγμένο υπόδειγμα ενσωμάτωσης των κανόνων του διεθνούς και του εσωτερικού δικαίου. Χρειάζεται σοβαρή αντιμετώπιση των ζητημάτων κατά τομέα των εννόμων σχέσεων, καλλιέργεια κατάλληλης νοοτροπίας και συνεπής πρακτική για να είναι αποτελεσματικό το γενικό σύνθημα που δίνει το άρθρο 28 του Συντάγματος. Και είναι τουλάχιστον αφελές να επιχειρείται μονολεκτικός χαρακτηρισμός (ως μονιστικού ή δυαδικού) του ισχύοντος ελληνικού συστήματος».

Περαιτέρω μείωση της σημασίας της κατά τα άνω θεωρήσεως των σχέσεων Διεθνούς και εσωτερικού Δικαίου μπορούμε να στηρίζουμε στο γεγονός της οσημέραι προόδου της "παγκοσμιοποίησης" και της μετ' αυτής συντελουμένης ταχύτατης και ριζικής "επαναδιαπραγματεύσεως" (Γ. Κασσιμάτης) των συστατικών στοιχείων της κρατικής κυριαρχίας.

5. Το κανονιστικό πλαίσιο: Η άποψη του Διεθνούς Δικαίου για την πρωταρχία των κανόνων του

Στο θέμα των σχέσεων διεθνούς και εσωτερικού δικαίου το Διεθνές Δίκαιο δίδει μία σαφή, θα ελέγαμε:

αποφασιστικά απλή απάντηση: Η πρωταρχία ανήκει στους κανόνες της Διεθνούς εννόμου τάξεως.

Τούτο προκύπτει από την διεθνή νομολογία, τόσο στην δικαστική, όσο στην διαιτητική:

Στην σχετική βιβλιογραφία αναφέρονται δύο παλιές, ιδιαίτερα γνωστές διαιτητικές αποφάσεις: η υπόθεση Alabama το 1972 μεταξύ ΗΠΑ και Μεγάλης Βρετανίας και η υπόθεση Montijo το 1975 μεταξύ ΗΠΑ και

Κολομβίας, στις οποίες εκρίθη από το Δικαστήριο, ότι οι διεθνείς υποχρεώσεις κατισχύουν των συνταγματικών κανόνων. Αναφέρεται επίσης, με την ίδια ακριβώς λύση υπέρ της πρωταρχίας των επιταγών Διεθνούς Δικαίου, και απόφαση Διαιτητικού Δικαστηρίου στην υπόθεση G. Pinson το 1928 μεταξύ Γαλίας και Μεξικού.

Το Διάρκεις Δικαστήριο Διεθνούς Δικαιοσύνης (ΔΔΔΔ) σε γνωμοδότησή του το 1932 σχετικά με την υπόθεση του τρόπου μεταχείρισης Πολωνών υπηκόων στο Dantzig ρητά δέχθηκε την υπεροχή του διεθνούς δικαίου, με την αναφορά, ότι "ένα κράτος δεν θα μπορούσε να επικαλεστεί έναντι άλλου κράτους το Σύνταγμα του για να αποφυγεί υποχρεώσεις που επιβάλλουν το διεθνές δίκαιο ή ισχύουσες συνθήκες."

Το αυτό Δικαστήριο (ΔΔΔΔ) στην γνωμοδότησή του το 1935 για τα Ελληνικά μειονοτικά σχολεία στην Αλβανία δέχθηκε ότι δεν μπορεί να εφαρμοσθεί συνταγματικό μέτρο: κατάργηση των ιδιωτικών σχολείων, όταν αντίκειται σε διεθνή υποχρέωση της χώρας, συγκεκριμένα την υποχρέωση, που είχε αναλάβει η χώρα αυτή με δήλωσή της το 1921, με την οποία ανεγνώριζε το προστατευτικό καθεστώς της Κοινωνίας των Εθνών για τις μειονότητες.

Τα αυτά, με ιδιαίτερη όμως υπογράμμιση, εδέχθη το ΔΔΔΔ στη γνωμοδότησή του το 1930 για την υπόθεση των Ελληνοβουλγαρικών κοινοτήτων, εξαγγείλαν: "Αποτελεί γενικώς αναγνωρισμένη αρχή του διεθνούς δικαίου, ότι στις σχέσεις μεταξύ των συμβαλλομένων σε συνθήκη δυναμειών οι διατάξεις εσωτερικού νόμου δεν μπορούν να υπερισχύουν των διατάξεων της συνθήκης". Η αυτή αυστηρή διατύπωση υπάρχει και στην υπ' αριθμ. 7 απόφαση του ΔΔΔΔ, σχετικά με την υπόθεση του εργοστασίου Chorzow (1928): "Είναι αδύνατο εθνική δικαστική απόφαση να ανατρέψει απόφαση διεθνούς δικαστηρίου".

Το ανωτέρω δόγμα της υπεροχής του διεθνούς δικαίου προκύπτει, όχι μόνον από τη διεθνή νομολογία, αλλά και από σαφείς διεθνείς συμβατικές δεσμεύσεις, που έχουν ρητά αναλάβει τα κράτη. Αναφέρουμε τις κυριότερες:

Τόσο το προοίμιο του Χάρτη των Ηνωμένων Εθνών* (εδάφιο 3), όσο και το άρθρο 38 του Καταστατικού του Διεθνούς Δικαστηρίου επιβάλλουν στα κράτη την υποχρέωση, να σέβονται το διεθνές δίκαιο.

Το άρθρο* 26 της Σύμβασης της Βιέννης του 1969 για το δίκαιο των συνθηκών, μετά την εξαγγελία της αρχής του σεβασμού των συνθηκών (: *pacta sunt servanda*) ως θεμελιώδους, ορίζει, ότι όλες οι ισχύουσες συνθήκες δεσμεύουν τα κράτη-μέλη και πρέπει να εκτελούνται απ' αυτά με καλή πίστη. Στο επόμενο άρθρο 27 της συνθήκης αυτής διαλαμβάνεται ρητώς, ότι κανένα κράτος δεν μπορεί να επικαλεστεί τις διατάξεις του εσωτερικού του δικαίου ως δικαιολογία για τη μη εκτέλεση της συνθήκης.

6. Η ιστορική συγκυρία

Η χρονική στιγμή, κατά την οποία εχώρησε η πιό πάνω υπό 1. παραταθείσα Συνταγματική ρύθμιση, ήταν ιδιαίτερα ευνοϊκή για το έκθυμο αυτό άνοιγμα του Εσωτερικού Δικαίου προς το Διεθνές Δίκαιο. Η χώρα είχε μόλις εξέλθει από την επταετή δικτατορία και από την με αυτή συνδεδεμένη κατάλυση στοιχειωδών δικαιωμάτων καθώς και την αισθητή διεθνή απόμόνωση. Η Ελλάδα, με την συνταγματική ανάδειξη των διεθνών συνθηκών σε κανόνες αυξημένης τυπικής ισχύος, εκδήλωνε στην Διεθνή Κοινότητα, με κάθε σαφήνεια, την πρόθεση για συνεπή και εποικοδομητική συνεργασία. Με εφόδιο την συνταγματική αυτή ρύθμιση μπορούσε, υπό τους καλύτερους οίονους, να αναπτυχθεί η διεθνής, ιδιαίτερα δε η Ευρωπαϊκή προοπτική της χώρας μας.

Οι νωπές το 1975 οδυνηρές εμπειρίες από την επταετή τυραννία της στρατιωτικής χούντας προσέδωσαν στην ανωτέρω Συνταγματική ρύθμιση μία ιδιαίτερη χροιά. Παρατηρήθηκε συγκεκριμένα κάτι ανάλογο με το φαινόμενο, που στη Γερμανία, μετά το τέλος του Β' Παγκοσμίου Πολέμου και της θηριωδίας του Εθνικοσοσιαλισμού, αποκλήθηκε "Αναγέννηση του Φυσικού Δικαίου" (*Renaissance des Naturrechtsgedankens*), όπου συντόνως ανεζητείτο αντίδοτο κατά της καταχρηστικής αναγόρευσης του αδικού σε "δίκαιο". Από την μελέτη συγκεκριμένα των προπαρασκευαστικών εργασιών για την εν λόγω συνταγματική μεταρρύθμιση το 1975 αποκομίζει κανείς έντονα στοιχεία ζήλου και ζέσης για το Διεθνές Δίκαιο, το οποίο θεωρείται ως κάτι ιδιαίτερα ευγενές (όπως το *jus gentium* των Ρωμαϊκών Χρόνων), περισσότερο ασφαλές και απρόσβλητο, ως οιοει Φυσικό Δίκαιο, δυνάμενο να παράσχει προστασία σε περίπτωση εκτροπής. Για απόδειξη της θέσης αυτής, παραθέτουμε από την αγόρευση του προβεβλημένου αντιστάσιακού Γ. -Β. Μαγκάκη στην Ολομέλεια της Βουλής το εξής απόσπασμα: "Αρα διά να έχη πραγματική σημασίαν, δια να αποτελεί πανοπλία του πολίτου, διά να αποτελεί πανοπλίαν της δημοκρατίας, πρέπει στην περίπτωση αυτήν να μη είναι δυνατόν νόμος να καταβάλη αυτόν τον κανόνα του διεθνούς δικαίου. ... Δεν είναι δυνατόν να είπωμεν, ότι οι γενικώς παραδεγμένοι κανόνες του Διεθνούς Δικαίου, αποτελούν εσωτερικών δικαίων. Αυτό θα είναι φενάκη. Οχι. Πρέπει να αποτελούν εσωτερικών δικαίοι και να σπάση οιαδήποτε προσπάθεια του οιουδήποτε, ο οποίος θα θελήση να καταργήση τας ελευθερίας μας, ο οποίος θα έλθη αύριον με ένα νόμον να τας καταργήση".

Ενας τρίτος παράγων θα μπορούσε να προστεθεί στην ενότητα αυτή, αφού το 1975 υπήρχαν σαφείς ενδείξεις για την ανάπτυξη υπερεθνικών δομών ρύθμισης και οργάνωσης του κοινωνικού βίου, κάτι που σήμερα αποκαλείται "παγκοσμιοποίηση". Όταν λοιπόν χωρεί διεθνοποίηση ολοένα και περισσότερων πτυχών της κοινωνικοπολιτικής πραγματικότητας, τούτο θα πρέπει, αφ' ενός μεν να αποτυπωθεί στη συνταγματική ρύθμιση, αφ' ετέρου δε να λάβει την πρόσφορη και προσήκουσα συνταγματική θεμελίωση.

Γ' Μέρος

Δογματική Ανάλυση της Συνταγματικής Ρύθμισης (άρθρο 28 παρ. 1): Προϋποθέσεις για την αυξημένη τυπική ισχύ διεθνών συμβατικών κανόνων

1. Έννοια των "Διεθνών Συμβάσεων"

Οι διατάξεις του άρθρου 28 παρ. 1 Συντ., όταν εκεί γίνεται λόγος περί «διεθνών συμβάσεων», παραπέμπουν στο διεθνές δίκαιο, προκειμένου να εντοπισθεί, διακριθώθει και αποσαφηνισθεί η έννοια της διεθνούς συνθήκης. Ετσι το άρθρο 2 παρ. 1 της Σύμβασης για το Δίκαιο των Συνθηκών ορίζει ότι: «Για τους σκοπούς της παρούσας Σύμβασης Συνθήκη σημαίνει μία διεθνή συμφωνία σε γραπτή μορφή που διέπεται από το διεθνές δίκαιο, είτε είναι ενσωματωμένο σ' ένα μοναδικό ή σε δύο ή περισσότερα κείμενα, και ανεξάρτητα από τον ιδιαίτερο προσδιορισμό που της έχει αποδοθεί».

Βεβαίως το Σύνταγμα του 1975 δεν αποφεύγει έναν ορολογικό πλουραλισμό για να εκφράσει την ίδια έννοια,

αυτήν δηλ. της διεθνούς συνθήκης, αφού στο άρθρο 28 παρ. 1 αναφέρεται σε «διεθνείς συμβάσεις», στο άρθρο 28 παρ. 2 σε «συνθήκη ή συμφωνία», στο άρθρο 36 παρ. 2 σε «συνθήκες» και στο άρθρο 36 παρ. 4 σε «διεθνείς συνθήκες».

Η λεξιλογική αυτή διαφοροποίηση όμως δεν θα πρέπει να οδηγήσει σε εξαιρέσεις ως προς την μεταχείριση των διεθνών συνθηκών, αφού τοιούτο τι δεν φαίνεται να ανταποκρίνεται στην βούληση του συντακτικού νομοθέτη, ούτε υπάρχει αποχρών λόγος, εκ του οποίου να συνάγεται διαφοροποίηση στην τελεολογία της διάταξης.

2. Σύναψη Διεθνών Συνθηκών - Ιδιαίτερα ο όρος της "κύρωσης"

Αναφερόμενοι τώρα στο, κατ' αρχήν, τεχνικό ζήτημα της συνομολόγησης μίας σύμβασης, διακρίνουμε το στάδιο των διαπραγματεύσεων, όπου υιοθετείται το συμβατικό κείμενο και πιστοποιείται η αυθεντικότητά του (άρθρα 9-10 Σύμβασης της Βιέννης). Το διεθνές δικαίο παραπέμπει στο εσωτερικό για τον καθορισμό του αρμόδιου για το εν λόγω στάδιο οργάνου (: πληρεξουσίου). Το πληρεξούσιο (full powers) συχνά δεν καλύπτει μόνον το στάδιο της διαπραγμάτευσης, αλλά και την υπογραφή της Συνθήκης, κατά κανόνα, όπως, υπό τον όρο της μετέπειτα επικύρωσής της.

Το σημαντικότερο, πάντως, στάδιο, για να υπάρξουν τα προβλεπόμενα νομικά αποτελέσματα, είναι αυτό της επικύρωσης (ratification), της έκφρασης δηλ. της συναίνεσης του κράτους να δεσμευθεί από τη συνθήκη. Η επικύρωση αποτελεί, συνεπώς, πράξη του διεθνούς δικαίου και δεν πρέπει, έτσι, να συγχέεται με την κύρωση, η οποία αποτελεί εσωτερική των κρατών πράξη που είναι κατά κανόνα πράξη του Κοινοβουλίου. Στα κράτη που διαθέτουν κοινοβουλευτικό πολίτευμα, η αρμοδιότητα επικύρωσης των διεθνών συνθηκών ανήκει συνήθως στην εκτελεστική εξουσία.

Στο διεθνές πάντως επίπεδο, η επικύρωση δεν αποτελεί τον μόνο τρόπο συνομολόγησης των διεθνών συνθηκών. Είναι, ωστόσο, υποχρεωτική, αποτελεί, δηλαδή, ουσιώδη τύπο της διαδικασίας, είτε όταν αυτό προβλέπεται από την ίδια τη συνθήκη, είτε όταν συμφωνηθεί από τα αντισυμβαλλόμενα μέρη κατά το στάδιο της διαπραγμάτευσης ή και πριν από αυτό. Παράλληλα με την επικύρωση, πάντως υπάρχουν και άλλοι τρόποι συνομολόγησης διεθνών συνθηκών, όπως είναι η αποδοχή ή έγκριση και η υπογραφή. Σε όλους αυτούς τους τρόπους, τα νομικά αποτελέσματα από πλευράς του διεθνούς δικαίου είναι ακριβώς τα ίδια, με αυτά που επιφέρει η επικύρωση. Στην περίπτωση της υπογραφής οι συμφωνίες που συνάπτονται λέγονται συνήθως συμφωνίες απλοποιημένου τύπου και αντιπροσωπεύουν, στην πράξη, ένα σημαντικό ποσοστό από τις συνολικά συνομολογούμενες διεθνείς συμφωνίες, τόσο στην Ελλάδα, όσο και στις άλλες χώρες. Στις περιπτώσεις αυτές, την αρμοδιότητα για την εν λόγω συνομολόγηση την έχει η εκτελεστική εξουσία, η οποία με την υπογραφή του αρμόδιου οργάνου δεσμεύει διεθνώς τη χώρα. Την πρακτική αυτή τυποποιεί κατά τρόπο ρητό η Σύμβαση της Βιέννης για το Δίκαιο των Συνθηκών, η οποία στο άρθρο 12 προβλέπει τη δυνατότητα των κρατών να συνομολογούν συνθήκες οριστικά και να δεσμεύονται απ' αυτές από την ημερομηνία της υπογραφής των.

Αναφερόμενοι τώρα στην κύρωση, που κατά το άρθρο 28 παρ. 1 Συντ. είναι απαραίτητη προϋπόθεση για την προβλεπόμενη αυξημένη τυπική ισχύ των διεθνών συνθηκών στο εσωτερικό δικαίο, θα πρέπει να σημειωθεί, ότι το προαπαιτούμενο τούτο δεν αναγνωρίζεται στο Διεθνές Δίκαιο. Έτσι, κατά το άρθρο 46 παρ. 1 της Σύμβασης της Βιέννης, "ένα κράτος δεν μπορεί να επικαλεστεί το γεγονός, ότι η συναίνεσή του να δεσμευτεί από μία συνθήκη έχει εκφραστεί έτσι ώστε να παραβιάζεται μία διάταξη του εσωτερικού δικαίου του που αποφορά την αρμοδιότητα για τη συνομολόγηση συνθηκών ως ακυρωτικό της συναίνεσής του, εκτός εάν η παραβίαση υπήρξε έκδηλη και αφορούσε κανόνα του εσωτερικού δικαίου θεμελιώδους σημασίας". Τούτο σημαίνει, ότι, εάν η συνθήκη, που έχει επικυρωθεί, δεν κυρωθεί από τη Βουλή, τότε, αν και δεν ισχύει στο εσωτερικό δικαίο, εντούτοις δεσμεύει το κράτος, το οποίο στην περίπτωση που δεν την εφαρμόσει, υπέχει διεθνή ευθύνη.

Παρά ταύτα όμως, στο εσωτερικό δικαίο, δεν φαίνεται να υπάρχει καμία αμφιβολία ως προς το ζήτημα, ότι για την ενσωμάτωση και ως εκ τούτου για την ισχύ μίας διεθνούς συνθήκης στο εσωτερικό απαιτείται απαρεγκλίτως η κατά τα άνω κύρωση.

Από την σχετική ελληνική νομολογία, που δέχεται αυτά, ας παρατεθεί η ΑΠ 913/1975 (: η μη κυρωμένη συνθήκη "δεν αποκτά δύναμη εσωτερικού νόμου), η ΑΠ 450/1976 (: η μη κυρωμένη συνθήκη "δεν αποτελεί εσωτερικό δικαίο), η ΕφΑθ 6909/1976 (: η μη κυρωμένη συνθήκη "δεν αποτελεί εσωτερικό δικαίο), η ΣΤΕ 395/1978 και ταυτόσημη η ΣΤΕ 1460/1978 (: η κυρωθείσα διά νόμου σύμβαση υπερισχύει, κατ' άρθρο 28 Συντάγματος, πάσης αντιθέτου διατάξεως εσωτερικού νόμου) .

3. Προαπαιτούμενο Συμβάσεων "αυτοδύναμης εφαρμογής"

Γίνεται δεκτό, ότι τους όρους του άρθρου 28 παρ. Συντ. πληροί μία διεθνής σύμβαση, όταν αυτή είναι αυτοδύναμης εφαρμογής (self-executing), όταν δηλ. αυτή μπορεί να εφαρμοστεί, εξαιτίας του περιεχομένου της, άμεσα στο εσωτερικό των κρατών, και να δημιουργεί ευθέως δικαιώματα και υποχρεώσεις στους πολίτες. Για να έχει τέτοια αποτελέσματα μία σύμβαση, πρέπει τα συμβαλλόμενα μέρη να θέλησαν, να απονεύσουν ή να επιβάλουν άμεσα δικαιώματα ή υποχρεώσεις στους πολίτες τους, ενώ παράλληλα, οι διατάξεις της να είναι "πλήρεις" και "συγκεκριμένες", έτσι ώστε να μην απαιτούνται συμπληρωματικές ενέργειες της νομοθετικής ή της εκτελεστικής εξουσίας για να εφαρμοσθούν στην εθνική έννομη τάξη. Αντίθετα, δεν είναι αυτοδύναμης εφαρμογής οι διεθνείς συμβάσεις, οι διατάξεις των οποίων δεν παράγουν άμεσα έννομα αποτελέσματα, είτε γιατί απαιτείται η συγκεκριμενοποίησή τους και η εφαρμογή του με τη μεσολάβηση του εθνικού νομοθέτη, είτε επειδή από το ίδιο το αντικείμενο και το περιεχόμενό τους δεν μπορούν να δημιουργηθούν δικαιώματα και υποχρεώσεις.

Έτσι για παράδειγμα το Συμβούλιο της Επικρατείας έκρινε, ότι το άρθρο 4 της υπ' αριθμ. 98 Διεθνούς Σύμβασης "περί εφαρμογής των αρχών του δικαιώματος οργανώσεως και συλλογικής διαπραγματεύσεως", που συνάφθηκε στη Γενεύη την 01.07.1949 και κυρώθηκε με το ν.δ. 4205/61, αποτελεί "απλή κατεθυντήριο υποδείξιον διά την εσωτερικήν νομοθεσίαν". Εξάλλου, κατά πάγια νομολογία του Συμβουλίου της Επικρατείας, υπό το προϊσχύσαν του Συντάγματος 1975 καθεστώ, εφόσον από τη διεθνή σύμβαση δεν δημιουργούνται απευθείας δικαιώματα και υποχρεώσεις που είναι δικαστικά επιδιώξιμα, η αίτηση ακυρώσεως εθεωρείτο απαράδεκτη, διότι στην περίπτωση αυτή η διεθνής σύμβαση διέπει μόνον σχέσεις μεταξύ κρατών, έχουσα μόνον χαρακτήρα κυβερνητικής πράξης. (ΣΤΕ 727/1930, 796/1931, 237/1956). Εφόσον όμως

επρόκειτο για εσωτερικό νόμο που εκδόθηκε σε εφαρμογή διεθνούς συμβάσεως, τότε η αίτηση ακυρώσεως ήταν παραδεκτή (ΣΤΕ 561/1930, 401/1953).

4. "Αυτεπάγγελτη" Εφαρμογή Διεθνών Συμβάσεων στην εθνική έννομη τάξη

Κατά το άρθρο 28 παρ. 1 Συντ. οι διεθνείς συμβάσεις που καλύπτουν τους όρους και τις προϋποθέσεις που ορίζονται σε αυτό, αποτελούν, όπως και οι γενικά παραδεγμένοι κανόνες του Διεθνούς Δικαίου, αναπόσπαστο μέρος του εσωτερικού ελληνικού δικαίου και υπερισχύουν από κάθε άλλη αντίθετη διάταξη νόμου. Κατά απολύτως κρατούσα στην θεωρία και νομολογία θέση, εκ του ανωτέρω λόγου συνάγεται, ότι, όπως και στην περίπτωση του γενικού Διεθνούς Δικαίου, τα εθνικά όργανα εφαρμόζουν το Διεθνές συμβατικό Δίκαιο, ενώ, ειδικά, ο δικαστής το εφαρμόζει αυτεπάγγελα στις εκάστοτε κρινόμενες από αυτόν υποθέσεις (π.χ. ΣΤΕ 2429/1979). Οφείλει, άρα, να εντοπίζει τις κρίσιμες για την υπόθεση διατάξεις του διεθνούς συμβατικού δικαίου και να κρίνει, εάν συντρέχουν οι όροι που θέτει το Σύνταγμα για την εφαρμογή του στην εθνική έννομη τάξη.

Στο ζήτημα επίσης, εάν η ερευνημένη συνταγματική ρύθμιση καταλαμβάνει και διεθνείς συμβάσεις, οι οποίες χρονολογούνται προ της ισχύος του Συντάγματος 1975, η θεωρία λαμβάνει καταφατική θέση, αφού τονίζεται η αρχή της ενόπτητος και της διαχρονικής ισχύος κάθε νέου αυστηρού Συντάγματος .

5. Ο όρος της αμοιβαιότητας

Το Σύνταγμα εξαρτά την εφαρμογή των κανόνων του διεθνούς συμβατικού δικαίου στους αλλοδαπούς από τον όρο της αμοιβαιότητας. Όπως και στην εφαρμογή των γενικά παραδεγμένων κανόνων του διεθνούς δικαίου, προκύπτει έτσι με τον όρο της αμοιβαιότητας ένας χώρος με πρόδηλη την εξάρτηση από πολιτικές κρίσεις. Ο πολιτικός χαρακτήρας του όρου της αμοιβαιότητας προβάλλεται επίσης, όταν αναλογισθεί κανείς την εγγενή δυσκολία του δικαστή, να διαγνώσει την ύπαρξη των πραγματικών εκείνων στοιχείων, τα οποία οδηγούν στην διαπίστωση της συνδρομής της στη συγκεκριμένη περίπτωση.

Η αμοιβαιότητα, που καθιερώνει το Σύνταγμα του 1975 είναι η λεγόμενη στην θεωρία του Διεθνούς Δικαίου "ενδεχόμενη αμοιβαιότητα". Αυτό σημαίνει, ότι η έννομη προστασία από τη διεθνή συνθήκη παρέχεται στον αλλοδαπό με την προϋπόθεση, ότι και οι Έλληνες θα απολαμβάνουν την ίδια προστασία στο κράτος ιθαγένειας του συγκεκριμένου αλλοδαπού.

Ας σημειωθεί, ότι γίνεται δεκτός ο αυτεπαγγέλτως από τον δικαστή κινούμενος έλεγχος για την εξακρίβωση της πλήρωσης ή μη του όρου αυτού της αμοιβαιότητας .

Δ' Μέρος

Αποτιμήσεις - Σχεδιάγραμμα περαιτέρω μελέτης

Θεωρούμε ως εύλογο, να διευρευνά κανείς κριτικά την επίδραση και πρακτική σημασία μίας συνταγματικής ρύθμισης. Κατά μείζονα λόγο ισχύει τούτο, όταν πρόκειται, όπως εδώ, για μία συνταγματική ρύθμιση, η οποία χαιρετίστηκε ως πρωτοποριακή και εντάσσεται στο κέντρο μίας μακρόχρονης, ιδιαίτερα εντατικής θεωρητικής ενασχόλησης.

Η έρευνα με αυτή την κριτική προδιάθεση κάθε άλλο παρά ευχάριστα αποτελέσματα έχει εν προκειμένω. Ενώ δηλ., κατά την διατύπωση του Καθηγητού Παπαδημητρίου , "θα περίμενε ίσως κανείς η ένταση της ενασχόλησης στην επιστήμη να βρει την αποτύπωσή της στην επίκληση και την εφαρμογή ανάλογων διεθνών κανόνων, ιδίως στην πρακτική των ελληνικών δικαστηρίων", διαπιστώνει κανείς, "ότι η συγκομιδή είναι, δίχως υπερβολή, ισχνή". Το περιστατικό, ότι ουδέποτε αποτέλεσε αντικείμενο δίκης ενώπιον του Ανωτάτου Ειδικού Δικαστηρίου, κατά το άρθρο 100 παρ. 1 περ. στ' Συντ., η διευκρίνιση του περιεχομένου και της λειτουργίας ενός γενικά παραδεγμένου κανόνα του Διεθνούς Δικαίου, θα πρέπει, αν όχι να ανησυχήσει, τουλάχιστον όμως να απασχολήσει .

Εν πολλοίς η όλη προβληματική αναφέρεται σε κάτι αυτόνομο και λογικά αναγκαίο: Αφ' ής στιγμής δεχθούμε την ύπαρξη Διεθνούς Δικαίου, δεχόμεθα συγχρόνως και την εκ μέρους του Δικαίου τούτου εκπορευόμενη επιταγή , οι κανόνες του πάντοτε να υπερισχύουν των κανόνων εσωτερικού Δικαίου. Κάτι άλλο θα ήτο κλασική *contradictio in adjecto*, θα ισοδυναμούσε με αυτοαναιρέση του Δικαίου τούτου. Αντίθετα, δεν είναι καθόλου αυτόνομο, ότι στις εσωτερικές έννομες τάξεις, σε περίπτωση σύγκρουσης και αντινομίας θα χωρήσει πράγματι αυτοπεριορισμός του εγωϊστικού συμφέροντος και της κυριαρχίας και θα κατισχύσει ο συμβατικός κανόνας του Διεθνούς Δικαίου. Ο κίνδυνος υπονομιώσεως και μη σεβασμού του διεθνούς συμβατικού κανόνα στην πράξη είναι στις περιπτώσεις αυτές μεγάλος, αφού πολλές είναι και οι δυνατότητες της Εκτελεστικής Εξουσίας και του Δικαστού να παρακάμψει τις επιταγές του κανόνα αυτού .

Εναντι των προβλημάτων αυτών της πρακτικής εφαρμογής, που σημαίνει: της υλοποίησεως, τόσο της Συνταγματικής επιταγής του άρθρου 28 παρ. Συντ., όσο και των διεθνών συμβατικών κανόνων, έχουμε την εντύπωση, ότι οι Διεθνολόγοι, οι οποίοι σχεδόν μονοπωλιακά διεξήγαγαν, δίκην πνευματικών γυμνασμάτων και με μία διάθεση *l' art pour l' art*, την συζήτηση περί των σχέσεων Διεθνούς και Εσωτερικού Δικαίου (Δυϊσμός/Μονισμός), συμπεριφέρονται υπεροπτικά, συνηθισμένοι άλλωστε στην θεώρηση της γήϊνης καθημερινότητας από το ύψος των *Jets*, που τους μεταφέρουν από την μία διεθνή διάσκεψη στην άλλη.

Με κάθε σοβαρότητα: Η σχετική εξαντλητική θεωρητικολογία, στα πνευματικά ύψη της Πολιτειολογίας και της Θεωρίας του Δικαίου, θα πρέπει να συμπληρωθεί με την επίπονη εργασία στις υπώρειες της πρακτικής εφαρμογής, τόσο των Συνταγματικών, όσο και των Συμβατικών Κανόνων Διεθνούς Δικαίου. Το ζητούμενο είναι, οι όροι και οι συνθήκες, για να μεταλλαχθεί σε πράξη, κατά τρόπο ορθολογικό, διαφανή και διαπροσωπικά ελέγξιμο η Συνταγματική Επιταγή, κατά την οποία οι συμβατικοί κανόνες Δικαίου έχουν αυξημένη τυπική ισχύ έναντι των κανόνων εσωτερικού δικαίου.

Κατά την έρευνα αυτή θα πρέπει να εκκινήσουμε, κατά τα πορίσματα της σύγχρονης Θεωρίας του Δικαίου :

- από την αδυναμία να περιορίσουμε τον Δικαστή σε απλό εφαρμοστή του ουσιαστικού Δικαίου και να προκαθορίσουμε εντελώς την δικαστική απόφαση ,
- από μία ενόπτητα του ουσιαστικού με το δικονομικό δίκαιο, αφού το δίκαιο πραγματώνεται, όχι αόριστα και αφηρημένα, αλλά στα πλαίσια μίας διαδικασίας,

- από τα ασαφή και αόριστα όρια στην έκταση εφαρμογής, τόσο των κανόνων του εσωτερικού δικαίου, όσο και των συμβατικών κανόνων του Διεθνούς Δικαίου ,
- από τη μη στατικότητα και τη μη στεγανότητα των κανόνων δικαίου έναντι αλλαγών στην ιστορική, πολιτιστική και κοινωνική πραγματικότητα,
- από την αλληλεπίδραση του ενός είδους κανόνων στο άλλο, τούτο μάλιστα στην σημερινή εποχή, που βρίσκεται στον αστερισμό της παγκοσμιοποίησης ,
- από το καθοριστικής σημασίας ήθος και προδιάθεση του Δικαστού, ο οποίος αναπόδραστα βιώνει την ανάπτυξη υπερεθνικών δομών ρύθμισης και οργάνωσης του κοινωνικού βίου, καθώς και τη διεθνοποίηση σημαντικών πτυχών της κοινωνικο-πολιτικής πραγματικότητας.

Βιβλιογραφία

Δημητρόπουλος Ανδρέας: Γενική Συνταγματική Θεωρία. Σύστημα Συνταγματικού Δικαίου. Τόμος Α', Αθήνα – Κομοτηνή 2004

Δημητρόπουλος Ανδρέας: Ευρωπαϊκό Σύνταγμα και Εθνικά Συντάγματα, ΕπΔΔΔ, 48 (2004), σελ. 5- 29
Esser, Josef: Vorverständnis und Methodenwahl in der Rechtsfindung. Rationalitätsgrundlagen richterlicher Entscheidungspraxis. Frankfurt a. M., 2η έκδ. 1972

Hassemer, Winfried: Rechtssystem und Kodifikation: Die Bindung des Richters an das Gesetz, στο: A. Kaufmann - W. Hassemer (Hrsg.), Einführung in Rechtsphilosophie und Rechtstheorie der Gegenwart, Heidelberg 1985, 4η εκδ., σελ. 193-213

Ιωάννου, Κ. – Οικονομίδης Κ. – Ροζάκης Χ. – Φατούρος Α.: Δημόσιο Διεθνές Δίκαιο. Σχέσεις Διεθνούς και Εσωτερικού Δικαίου, Αθήνα – Κομοτηνή 1990 (παρ.: Ιωάννου, ΔΔΔ)

Kaufmann, Arthur: Problemgeschichte der Rechtsphilosophie, στο: A. Kaufmann - W. Hassemer (Hrsg.), Einführung in Rechtsphilosophie und Rechtstheorie der Gegenwart, Heidelberg 1985, σελ. 23-123

Μπρεδήμας, Αντώνης: Η σύναψη των διεθνών συμφωνιών από τη σκοπιά του διεθνούς και συνταγματικού δικαίου. Η περίπτωση των συμφωνιών Ελλάδας-ΗΠΑ για τις βάσεις (1953/1983/1990), Αθήνα - Κομοτηνή 2001

Οικονομίδης, Κωνσταντίνος: Δημόσιο Διεθνές Δίκαιο Α, 2η έκδοση, Αθήνα-Κομοτηνή 1990 (παρ.: ΔΔΔ)

Παπαδημητρίου Γεώργιος: Πρόλογος σε: Παπακωνσταντίνου, Κράτος και Διεθνές Δίκαιο, σελ. 9-14

Παπακωνσταντίνου, Απόστολος: Κράτος και Διεθνές Δίκαιο. Η συνταγματική Διαρρύθμιση των σχέσεων Εσωτερικού και Διεθνούς Δικαίου, Αθήνα – Κομοτηνή 2001

Ρούκουνας, Εμμανουήλ: Διεθνές Δίκαιο, Σχέσεις διεθνούς και εσωτερικού δικαίου-Τρόποι παραγωγής του διεθνούς δικαίου, 3η έκδοση, Αθήνα - Κομοτηνή